

Filosofie a vědy [1991]

seminář na matematicko-fyzikální fakultě, 19. 12. 1991 v 18.15, posluchárna T2

01

Nebudu mluvit filosoficky o filosofii a nebudu ji obhajovat v žádném ohledu před žádnou vědeckou instancí. Nebudu však na druhé straně ani vědu podrobovat kritice, útočit na ni a ukazovat, jak některých myšlenkových aktivit není schopna. Mým cílem je ukázat, co může filosofie poskytnout vědám a proč mají vědci dobré důvody filosofům za určitých okolností naslouchat.

02

Začnu čímsi velmi obecným. Už dlouho se mluví o tom, že vědy mají obrovský sklon se specializovat, tj. vytvářet stále užší subdisciplíny. Tato tendence není ničím vědě vnějším, ale náleží k ní bytostně. Věda jako cosi jednotného neexistuje; pokud bychom chtěli jít daleko do minulosti, abychom našli sjednocenou vědu, došli bychom až do doby, kdy se ještě žádné vědy neoddělily od filosofie, ale byly subdisciplínami filosofickými.

03

Rozdíl mezi obory (disciplínami) vědeckými a subdisciplínami filosofickými po mém soudu spočívá v tom, že každá specializovaná disciplína vědecká si určitým způsobem vymezí nejen svou působnost, ale také a zejména svou kompetenci, přičemž musí nadále respektovat kompetenci oborů či disciplín jiných, a na oplátku chce zase od nich být také sama respektována. Chce-li vědec překročit meze své odborné kompetence, musí si nějak zabezpečit svou kompetenci v jiném oboru, do kterého chce vstoupit. Mezioborový výzkum může legitimně podnikat jen tak, že se stane kompetentním specialistou pro dva nebo tři obory, anebo v některých případech tak, že ustaví novou odbornou disciplínu.

04

Připustíme-li, že filosofie má jistou legitimitu jako obor, nutně z toho vyplývá, že kterýkoliv specializovaný vědec se může za jistých okolností dostat do hraniční oblasti své disciplíny, kdy potřebuje tu a tam také meze její odborné kompetence z věcných důvodů překročit a vstoupit na území, kde je kompetentní filosofie. V takovém případě se musí v nezbytném rozsahu obeznámit s touto druhou disciplínou, neboť něco podobného musí učinit i v jiných případech, kdy se rozhoduje vstoupit do oblasti působnosti a kompetence druhé vědy. Je rovněž hodno doporučení, aby byl v kontaktu s některými filosofy, kteří opět z vlastních důvodů jsou interesováni na problematice, úzce spjaté nebo blízké jeho vlastnímu oboru nebo konkrétně problému, jímž se právě zabývá.

05

To je zatím závěr, který je ve vědeckých kruzích až na řídké výjimky obecně přijímán. Výjimku představují pouze vědci, kteří jsou nezvratně přesvědčeni, že se všechno může a má stát předmětem vědeckého výzkumu, takže jsou snad ještě problémy a oblasti problémů, které nejenom ještě nebyly vědecky vyřešeny, ale ještě se ani nestaly vědeckou látkou ani předmětem vědeckých diskusí. To je však podle nich věc jen dočasná. Pro filosofii to perspektivně znamená, že její beztak problematická kompetence se bude nadále jen zužovat, a to až do chvíle, kdy všechny její problémy převezme některá z věd anebo kdy se její problémy ukáží být pseudoproblémy a budou proto jednoduše sklizeny se stolu. Takový extrémní názor musí být zkoumán, protože právě na něm se někdy ukáže to, co u méně extrémních názorů zůstává skryto nebo alespoň v nenápadném stínu.

06

Nevysloveným předpokladem tu zatím bylo chápání filosofie jako jakési také specializované disciplíny, již je nebo také není přiznávána nějaká odborná kompetence. Od tohoto nevysloveného předpokladu bych se tu chtěl distancovat a vyslovit tvrzení ostatně rovněž poměrně často zastávané že filosofie se podstatně liší od odborných věd právě tím, že nemá zvláštní předmět, nýbrž že předmětem nebo lépe tématem jejího zkoumání se může stát cokoliv. Pokud přijmeme toto tvrzení, musíme připustit, že filosofie má nebo může mít co říci ke všemu, čím se jednotlivé vědy mohou zabývat. A na druhé straně to znamená, že vědec se každým svým krokem ocitá v jistém smyslu v hraniční oblasti své disciplíny a že by tedy při veškeré své práci měl mít na paměti, že jistá obeznámenost se způsobem filosofického uvažování a vůbec s filosofickou problematikou je podmínkou i jeho vlastní vědecké kompetence. To může pro leckteré ucho znít provokativně, i když nepředpokládám, že by tomu tak bylo právě zde.

07

Uvedu ještě jeden argument pro onen hypotetický závěr, k němuž jsme právě došli, neboť až do této chvíle jeho platnost závisí na tom, jsme-li ochotni přijmout tezi, že filosofie se může kompetentně zabývat čímkoliv, takže ji nikdy a žádným způsobem nelze obecně vykazovat z jakékoliv oblasti zkoumání jako nepřislušnou. (Což neznamená, že ji nelze usvědčovat z jednotlivých omylů a chyb.) Připustíme-li, že každá odborná věda má a dokonce musí mít vymezeny hranice své odborné kompetence, vyplývá z toho jeden zdaleka ne běžně přijímaný závěr, který tu chci vyvodit. Žádná odborná věda není vybavena předpoklady, postupy, metodami ani nezbytným myšlenkovým aparátem k tomu, aby se mohla kompetentně zabývat sama sebou, zejména pak svou myšlenkovou činností se vším, co k tomu náleží, včetně rozvrhu myšlenkových a v důsledku toho též praktických postupů a výzkumných strategií atd. atd. Konkrétně to pak znamená něco zvláště pozoruhodného: úroveň veškeré vědecké práce závisí na úrovni samého myšlení toho kterého vědce, ale také té které vědy jako oboru. Každá odborná věda tedy potřebuje při každém svém podstatnějším kroku spolupráci s nějakou jinou disciplínou, která jí umožní, aby se při veškeré své práci mohla na úrovni zabývat svým vlastním myšlením. Pokud vědec nemá takovou vědu k dispozici a v nezbytné míře se s ní neseznámil a neovládl její kritické postupy, bude úroveň samotné jeho vědecké práce závislá na míře diletantismu jeho myšlenkové sebekontroly. Vzájemná kontrola různých vědců téhož oboru může být účinná jen do jisté míry, neboť i všichni vědci téhož oboru mohou po jistou dobu obecně sdílet omyly a chyby nejen ve svých konkrétních znalostech a představách, ale i ve způsobech svého myšlení, a to takové chyby, které se nemusí ukázat ve své pravé podobě jen v konfrontaci se zkoumanou skutečností.

08

Jistě je Vám zřejmé, že vše připravuji k tomu, abych navrhl jako kandidáta na tuto funkci, nezbytnou pro každou odbornou vědu a pro každého vědce, právě filosofii. Pochopitelně nikoliv každou filosofii ani nějakou určitou, již existující filosofii. Ve filosofii totiž najdeme i po jiných stránkách velmi odlišné poměry, srovnáme-li to s poměry v odborných vědách. Filosofové nikdy nebudou toužit po nějaké uniformní, sjednocené terminologii, nebudou dokonce hledat ani nějaký celkový konsenzus. Ve filosofii platí, že osobitost má eminentní význam a že předpoklady a východiska si filosof volí svobodně, byť v souvislosti se svou dobou a se současným stavem filosofického myšlení (ale aniž by jím byl jednoznačně určován). Ve filosofii de principiis non es disputandum: každý filosof má jen jednu povinnost, předvést, co z jeho filosofie vyplývá, k čemu vede, co s ní její filosof

dovede podniknout a co dokázat, jak dovede oslovit své současníky (a také budoucí generace), jaké poselství do jejich konkrétní životní situace jim dokáže vyřídit. Také ve filosofii ovšem lze a dokonce je nutno mluvit o jistých oblastech „invariance“ ale je tomu podstatně jinak než u různých souřadnicových systémů. Lépe než o invarianci je možno mluvit o tom, co je (nebo co by mělo být) všem filosofiím a filosofům společné. A o tom už se vyjádřil jasně Héraklitos: to jediné společné všem filosofiím je proměnlivý, ale skutečný svět a lidský život v něm či na něm. Nejen k jeho pochopení, ale zejména k aktivnímu zaměření lidského života uprostřed světa a ke světu vůbec je filosofie povinna ze svých sil a možností maximálně přispět, a to vždy konkrétně a zejména situačně.

09

Možná, že mi někteří mají trochu za zlé, že jsem až dosud mluvil o něčem jiném, než co bylo ohlášeno. Chtěl jsem však upozornit na to, proč považuji za závažnou filosofickou chybu, když se filosof nestará o to, co podnikají odborné vědy, a zejména za chybu přímo neodpustitelnou, když některé odborné disciplíny přesouvají hranice své odborné kompetence do oblastí filosoficky zcela mimořádně exponovaných nebo metaforicky řečeno o vysoké filosofické „radioaktivitě“. A to je právě případ astrofyzikální kosmologie, úzce spolupracující s tzv. mikrofyzikou. Mnohokrát jsem se v minulých desetiletích snažil najít mezi fyziky někoho, kdo by byl ochoten a subjektivně přístupen rozhovoru o tématech, která se stala výsostně aktuálními jak pro teoretické fyziky, tak pro filosofy, a protože jsem neuspěl, uvízl jsem nutně v jistém diletantismu, který vědce spíše odstrašoval a odpuzoval než zaujal a přitahoval. Chtěl bych tedy dnes říci něco z toho, co bude Vaším uším znít pravděpodobně dost nelibě nejsem si ničím jist protože to bude příliš připomínat sterilitu některých scholastických disputací. Řekl jsem však, že nehodlám být apologetický, nehodlám obhajovat ani filosofii, ani sám sebe. Mohu pouze apelovat na Vaši trpělivost a alespoň trochu pozornosti.

10

Nejstarší filosofové viděli veškeré své myšlenkové úsilí vyústovat v otázku, co je tím, co tu je odevždy, od počátku, a co zároveň po celý další čas nade vším anebo spíše pode vším vládne. Pojmenovali to ARCHÉ a všichni se snažili to myšlenkově nějak postihnout. Mohli bychom tedy jejich základní filosofickou otázku formulovat a dělám to s odvoláním na svého učitele J. B. Kozáka, který nám to vtlučoval do hlavy následovně: co trvá uprostřed změn? Ať už odpovědi na tuto otázku počítaly s jednou ARCHÉ nebo s několika ARCHAI, ba dokonce třeba s jejich nekonečným počtem, my se s nimi dnes už nemůžeme solidarizovat. Právě naopak jsme nuceni vzít na vědomí, že nic trvalého není základem změn, nýbrž že naopak všude tam, kde najdeme nějaké trvání, zjistíme, že je založeno na změnách. Základem skutečnosti, základem světa, v němž žijeme, jsou změny, a trvalosti je dosahováno jen umnou organizací těchto základních změn.

11

Za druhé můžeme zdůraznit ještě jeden aspekt, kterým upřesníme své chápání proměnlivosti jako základu všeho skutečného. Tento svět se nezdá být jedním velkým procesem, nýbrž daleko spíše se zdá být obrovskou pluralitou jednotlivých vnitřně sjednocených dějů, kterým po vzoru Whiteheadově budu říkat události. Tento svět asi není žádnou vnitřně sjednocenou událostí, ale obrovskou spoustou jednotlivých událostí, které mají každá svůj počátek a konec a snad většina z nich proměnlivý průběh mezi nimi. To by ovšem ještě vůbec nestačilo k tomu, aby spolu dohromady ustavily svět. Aby všechny tyto jednotlivé události nebo alespoň některé z nich byly s to se podílet na vzniku světa, musíme u nich předpokládat schopnost reagovat na druhé události. Události, kterým tato schopnost snad

chybí, se nejenom nemohou na ustavení světa podílet, ale vůbec do tohoto světa nenáleží, pokud na ně nějaká reaktibilní událost přece jen nezareaguje. Pak snad mohou být vtaženy do světa událostmi, které v něm už jsou doma.

12

Události nejnižšího řádu, totiž tzv. „prvního řádu“, tedy události primordiální, ale již reaktibilní, jsou s to reagovat nejenom na jednotlivé druhé události, ale také na určitá jejich uskupení, tj. na méně nebo více komplikované pole, které v důsledku takového uskupení více událostí kolem nich vzniká. Jen tak si můžeme vysvětlit to, co tak prozíravě vyslovil kdysi asi před 6 desetiletími Whitehead, že totiž elektron je s to se „chovat“ poněkud jinak v živém těle než mimo živé tělo. Jenom díky tomu jsou nižší události, tedy sub-události (bráno ovšem relativně) schopny se zařadit a koordinovat do vyšších struktur, tedy super-událostí, jako jejich nikoliv mrtvé, ale aktivní a spolupracující subsložky.

13

Už při událostech primordiálních, ale mnohem naléhavěji při událostech vyšších úrovní musíme ne-li řešit, což je úkolem dlouhodobým, tedy alespoň vyslovit, formulovat otázku, co garantuje vnitřní sjednocenost, integritu, celkovost události a tedy její vydělenost z ostatku skutečnosti, oddělenost od událostí jiných. A dále je tu druhá otázka, která může být chápána jako součást a složka první, ale také jako otázka zvláštní a samostatná, totiž co garantuje vnitřní časové uspořádání takové události, pochopitelně zejména tam, kde jde o komplikovanější superudálosti, budované na organizaci mnoha subudálostí. Aniž bych se nyní pouštěl do podrobné diskuse, navážu jen na starou tradici, která považovala za rozumné mluvit o dvojím zdroji či základu garance, totiž jednak o tom, co převedeno do našeho kontextu drží událost pohromadě, jednak o tom, co zajišťuje její řádný, správný, smysluplně organizovaný průběh.

14

Volím termíny, jež ihned uvedu, se značnou svobodou, a proto si také svobodně vybírám smysl těchto termínů, aniž bych si chtěl jakkoliv dělat nárok, že jde hermeneuticky o legitimní interpretaci určitého myslitele, ačkoliv samozřejmě ihned uvidíte, že jde o nepochybné přednostní navázání na Hérakleita. LOGOS je garantem integrity, neboť LEGEIN je původně shromažďovati, sbírat, tedy také vybírat (srv. s němčinou). Naproti tomu FYSIS je garantem správně, „pravě“ organizovaného postupu, tj. zrození a růstu, který končí smrtí a zánikem. Důvod, který mne vede k zachování rozdílu mezi obojím, jen naznačím: LOGOS je za určitých podmínek schopen plnit svou funkci i tam, kde FYSIS pracuje pouze na základnějších, „nižších“ úrovních.

19. 12. 1991